

Samfunnskontrakten og herskerkontrakten

Bjørn Sogner

Distinksjonen mellom samfunnskontrakt og herskerkontrakt som flere av naturrettstenkerne foretok, rommer betydelig politisk sprengkraft. At det er samfunnskontrakten mellom alle individene – i prinsippet uavhengig av herskeren/staten – som er konstituerende for samfunnet, skaper betydelig prinsipielt rom for herskerfleksibilitet. Det forteller også indirekte noe om vektingen mellom samfunnet på den ene siden og styringsapparatet på den andre. Det er grunn til å påpeke at den type politiske kupp som foregikk også i Danmark–Norge i eneveldeperioden (1770, 1772, 1784), neppe ville ha kunnet forekomme uten en eksisterende samfunnsorden som mer eller mindre var uavhengig av hvem som hersket. Ellers sagt på en annen måte: Det å ha en samfunnskontrakt i bunn må ha vært svært viktig for opprettholdelsen av samfunnsordenen i en tid der moderne nasjonalstater med suverenitet etablerte seg.

Kanskje den viktigste kvalifikasjonen ved å være wolffianer i andre halvdel av 1700-tallet var nettopp forståelsen av samfunnskonstruksjonen. Henrik Stampe forsto denne. Konge og folk måtte etablere samspill. Kongen – staten – hadde plikter overfor folket, og folket – alle individene – hadde rettigheter og plikter. Det var ikke mindre enn tre statskupp (som ovenfor nevnt: 1770, 1772, 1784) i Stampes periode som generalprokurør, alle tre sterke indikasjoner på at

å utøve en embetsgjerning etter ideale prinsipper ikke var noen enkel oppgave. Statskuppene var også indikasjoner på labile forhold som må ha gjort Stampes gjerning krevende. Likevel peker mye i retning av at Stampe og de fleste av de andre toneangivende embetsmennene hadde ganske like grunnsyn.

«Exellencerne» og Stampe

De tanker som ytres i 1750–60-årenes København, røper uniformitet. Det står igjen å undersøke tankegangen dersom den kan etterspores, hos den krets av menn som utgjorde den faktiske regjering under Frederik V, og Stampes forhold til den. Kretsen er såpass liten at oppgaven ikke skulle være uovervinnelig. Adam Gottlob (von) Moltke (1710–1792), den grå eminense bak Frederik Vs trone (1746–1766) som først temmelig sent i sin karriere overhodet mottok noe embete som gjorde ham til en «offisiell» politiker, som nøydde seg med å være overhoffmarskalk og kongens personlig kanskje nærmeste venn, regnes i alminnelighet for å være kretsens mest innflytelsesrike mann. Han er dessuten den eneste som har gitt noenlunde klart uttrykk for sitt syn på statsstyret, for det første gjennom det program for Frederik Vs regjering som han skrev ved tronskiftet i 1746 da 23-årige Fredrik ble kronet, for det annet ved sin egen kommentar – mange år senere – til gjennomføringen av programmet.¹

Moltke var en dypt religiøs mann av pietetisk legning, og dette preger skriftet; majesteten skal være «ein Beispiel guter Nachfolge für Dero Volk»², i «Tugend und Gottesfurcht»³ – Moltke kjente jo det unge menneske personlig. Men det er ikke dette som er hovedformål med skriftet, det er å skrive ned Moltkes oppfatning, som han for øvrig har hatt anledning til å drøfte med kongen mange ganger, «über den Zustand Dero Länder, über die Mittel zu Beförderung ihrer Glückseligkeit und über die Erweiterung der Grenzen

1 Wegener, C.F. (1872). Grev Adam Gottlob Moltkes efterladte Mindeskrifter. *Historisk Tidsskrift*, 4(2), s. 129ff; Hille, G. (1874). Grev Adam Gottlob Moltkes Plan for Frederik den Femtes Regering. *Historisk Tidsskrift*, 4(4), s. 44 ff.

2 «Et eksempel på etterfølgelse for sitt folk».

3 «Dyd og gudfryktighet».

derselben»⁴ – det siste skriver han ikke mye om (det synes å fremgå senere at det er landets «Ansehen bei anderen Mächten»⁵ han har i tankene, ved siden av Slesvig–Holstein-problemet).

«Dero Unterthanen glücklich zu sehen»⁶ er målet for kongen; «dass ein Staat in einen blühenden Zustand gebracht, ... der innerliche Wohlstand verbessert, dessen Kräfte verehrt und dasjenige, welches nach den Regeln der Staatsklugheit in Hinsicht anderer Mächte zu beobachten ist, bestimmt werde».⁷ Formelt er det disse to feltene, innenriks- og utenriksforhold, skriftet behandler. Men logisk har Moltke foretatt en tredeling. For det første råder han kongen til å støtte seg på kollegiene og Conseillet, og gir en del gode råd til beste om å delegere makt og velge rådgivere. For det annet understreker han – og dette utgjør ikke noe eget punkt formelt – regentens plikt til å sørge for at rett og rettferdighet håndheves, «und dass die gewissenhafteste Pflege der Gesetze und Verordnungen in Hinsicht aller Unterthanen des Landes beobachtet werde»⁸. Denne «unpartheiische Pflege»⁹ påligger særlig Højesteret, som krever aktpågivenhet fra kongens side. Endelig gir han gode råd om forholdet til hvert enkelt av de land Danmark–Norge har et noenlunde nært samkvem med.

Alminnelig forvaltning, justisforvaltning og utenriksforhold er de tre feltene Moltke gir råd om. Den statsform han helst ser gjennomført – eller fortsatt, et «opplyst enevelde» – har ikke plass for svært stor personlig makt for monarken.

Noen reformpolitikker er ikke Moltke. I økonomisk sammenheng har han egentlig bare det gode råd å gi at handelsbalansen er verdt omtanke. En sammenfatning av Moltkes program synes å måtte ta sitt utgangspunkt i hans overordnede mål for regentens virke: «Glückseligkeit» gjennom indre «Wohlstand»¹⁰ er formålet for staten, som i dette tilfelle synes, om enn ikke

4 «om landenes tilstand, om midlene til å fremme deres lykke og om utvidelsen av grensene til de samme».

5 «omdømme hos andre makter».

6 «Å se sine samfunnsmedlemmer lykkelige».

7 «at en stat blomstrer, ... dens indre velstand forbedres, dens krefter respekteres og det som skal overholdes i henhold til reglene for statlig adferd overfor overholdes».

8 «og at lovene og forordningene overholdes med hensyn til alle landets undersåtter på den mest samvittighetsfulle måte».

9 «upartisk omsorg».

10 «lykkighet» gjennom indre «velstand».

helt klart, å identifiseres med kongen. Målet har jo ikke nettopp nye toner å anslå, og allerede heri ligger et trekk av interesse.

Det er selvsagt ikke meningen å hevde at Moltke har lest Chr. Wolff, slett ikke såpass tidlig som 1746. På den annen side er det uråd å komme bort fra at hans overordning, som en selvsagt ting, av «Lyksalighed» gjennom individuell velstand stemmer overens med Wolffs tankegang. Hans program ellers er holdt i så vage alminnelige former, eller er formet som såpass alment akseptable fornuftige regler, at det godt skal gjøres å bli klokere av det. Leseren tvinges tilbake til den overordnede målsetning, og til å søke hvilken bruk han kan gjøre av den for å forstå «Exellencernes» fremste mann, og derigjennom forhåpentlig i det minste ønsket om å trekke en linje gjennom Frederik Vs tyveårige regjering. Og i denne vagheten står de to sentrale begrepene frem. Noen «idéhistorisk» påvirkning som er verdt å undersøke tror jeg ikke dette vitner om. Det dreier seg heller om sannheter som samtiden oppfattet som så selvfølgelig at de ikke trengte særskilt forklaring. Det er oppgaven for de menn som sitter i Conseil og kollegier å bestemme innholdet i «Glückseligkeit» og omfanget av «Wohlstand».

Når Moltke på sine eldre dager ser tilbake og gjør et overslag over hvordan hans planer har lyktes, er det nettopp justisforvaltningen han nikker tilfreds til. Det har vært vesentlig at Danske Cancelli, «welcher die Ober-Direction der Justitz anvertrauet ist»,¹¹ var blitt holdt besatt «mit geschickten und redlichen Leuthen und Männer»¹² – som bl.a. Henrik Stampe.

Var Moltke den diskrete kraft bak tronen, var Johan Ludvig Holstein Stampes offisielle og umiddelbare overordnede. Han satt som leder av Danske Cancelli fra 1735 til sin død i 1763. Etter hans død forsøkte bl.a. Stampe å få Moltke som leder av Kanselliet, men Moltke ville ikke.¹³

Stampe var Holsteins protesjé; de hadde kjent hverandre lenge. Stampe brevvekslet stadig med Holstein mens han var i utlandet. Mens han var i Marburg i 1737, roste han f.eks. Wolff meget sterkt både som forsker og som menneske. Ifølge Stampes egen selvbiografi var det Holstein som oppfordret ham til å komme hjem til Danmark igjen fordi «Hans Majestæt syntes disponeret til

11 «som har blitt betrodd den øverste justismyndigheten».

12 Med dyktige og ærlige menn og folk».

13 Deuntzer op.cit., s. 44 f.

at se ham emploieret ved Kjøbenhavns Universitet». Stampe skriver at det var Holstein, hans «gamle Velynder», som fikk Stampe overtalt til å overta embetet som generalprokurør, fordi han «fornemmelig betjente sig af det Argument, at Hans Majestæt af egen Mouvement var falden paa at udnævne ham dertil».¹⁴ Holstein sørget for å få Stampe plassert først ved universitetet og deretter i sitt eget kollegium, og Stampe selv trodde, eller lot som han trodde, at han var i en særlig gunst hos Frederik V. Det første utvirket Stampes embeter, det andre kan ha hatt betydning – kanskje især dersom Stampe trodde det selv – for den stadig voksende selvtilitt hos generalprokurøren. Vi vet imidlertid ikke om han egentlig trodde det, så dette punktet er det liten vits i å forfølge. Selvbioografien er i alminnelighet holdt så kort og i så almene former, den er så «diskret» at den f.eks. hverken nevner Struensees eller Guldbergs navn, at det er trolig Stampe har regnet med at den ville komme til å bli utgitt.

Samtiden la selvsagt merke til at Stampe nøt den beste proteksjon. En av hans misunnere unnlot ikke å kommentere utnevnelsen til embetet som generalprokurør, den «vakante fede Profession»: Ikke bare fikk Stampe inntekten derfra tillagt de ikke ubetydelige inntekter han hadde fra før, han kom maktens tinder markert nærmere; han hadde klart å inntre i «et Trefas-Kollegium og en jordisk Treenighed»: Holstein, Holstein og Stampe. Kort etter at Stampe var trådt inn i Kanselliet ble nemlig Kr. Holstein, sønn av kollegiets leder, også medlem. Stampe må altså ha vært Anden.¹⁵ Stampes forhold til de menn som styrte land og riker skulle altså være det beste etter rimelige kilder å dømme.

Så langt forholdet mellom Stampe og de ledende menn i regjeringen. Når det gjelder hans forhold til kollegiene, skulle det ikke være grunn til å regne med at det var annerledes. På dette punkt er det imidlertid nødvendig å rydde vekk en misforståelse. Anne Riising hevder at det besto et motsetningsforhold mellom Kanselliet, som gjerne fulgte Stampe, og de andre kollegiene. I sum var det et mindretall som fulgte ham. Motstanden mot ham skulle være særlig sterk i Kommersekollegiet, som gjennomgående var konservativt.

Dersom hun har rett i påstanden om konservatisme, så påviser hun den iallfall ikke. Hun har et eksempel på at Kommersekollegiet uttalte seg positivt om håndverkslag i 1747, men også ett på at kollegiet regner kremmerlag i små

14 Ibid., s. 7f. og s. 33.

15 Ibid., s. 2, s. 23 n. 4, s. 44 n. 2.

byer som et onde, fra 1752: «Saadanne smaa Købstæders Handel og Vandel bør være fri og aapen og enhver at ernære sig som han bedst ved og kan ...» Flere eksempler har hun ikke, men hun hevder at det siste var «absolut en undtagelse fra Kommersekollegiets almindelige principer, og Stampe havde adskillige kampe at bestå med det».¹⁶ Kampene belegger hun med en henvisning til Stampes urtekremmererklæring, idet han ber om at enkelte poster i den blir gjort kjent for Kommersekollegiet; det hjelper lite om ett kollegium iakttar «visse med sig selv overensstemmende, og til at opnaae et vist Øiemed sigtende Grundsætninger», dersom andre kollegier behandler samme slags saker etter andre prinsipper.

Bare dersom man blir stående ved denne formuleringen, og ikke tar hensyn til realiteten, er det mulig å tolke Stampes begrunnelse som et innlegg i en strid mellom kollegier. Hans innstilling i erklæringen omfatter langt flere felter enn de snevre laugsprivilegier. Disse hørte under Kanselliet. Men dessuten omfattet erklæringen problemer i industri og handel. Og disse hørte under Kommersekollegiet. Stampe vil gjerne samordne en økonomisk politikk som spenner over flere kollegiers tradisjonelle saksområder. Drøfter han problemer som hører Kommersekollegiet til, er det temmelig selvsagt at han ønsker å gjøre kollegiet kjent med sine egne «Grundsætninger», og ikke nødvendigvis fordi han venter «kampe». Dem fikk han nå ikke heller. Kanselliet sendte gjenpart av hele erklæringen til Kommersekollegiet, som sa seg «aldeles enige i det, som af General-procureuren var ytret, og henstillede derfor, at de nødvendige Expeditioner derefter maatte skjee».¹⁷ De mener også «at den Nærings Mangel, de Misbrug og den Fornærmelse, som de fleste Laug have in publico foraarsaget, ikke ved et bekvemmere Middel er at rette eller forandre end ved det Forslag, som Generalprokurøren saa vel overlagt, og med saa god Insigt gjort haver».¹⁸ Det er verdt å nevne at bemerkningen er underskrevet av både Johan Hartwig Bernstorff, den mektige embetsmannen frem til 1770, og brorsønnen Andreas Peter Bernstorff, selv etter hvert mektig etter 1773.

Det er som kjent ikke ofte at noe kollegium gir noen skikkelig motivering av de vedtak de treffer. Men det samme kommersekollegium ytrer seg igjen i 1769. Da opphever kollegiet et avslag på en søknad om borgerskap i Christiania som

16 Riising op.cit., s. 109. Kommerce-kollegiet. Forestillinger og Resolutioner Nr. 977. 1.9.1752. Danmarks riksarkiv.

17 Stampe III op.cit., s. 178.

18 Deuntzer op.cit., s. 88, jf. s. 1.

stiftamtman Storm har gitt fordi søkeren ikke oppfylte betingelsene i byens privilegier av 1749. Kollegiet hevder at søkeren bør få borgerskap: «Privilegia, ofte exclusiva», er skadelige, som ofte opplyst. Resolusjonen har underskrift bl.a. av både Heinrich Karl von Schimmelmann og en av Bernstorff-mennene. Og Kommersekollegiets motvilje mot handelslaug i små byer fra 1752, motiveres med at når de «erholder laug, saa tvinges og undertrykkes de mindste formaaende af de Mægtigste saaledes, at de sidste anmasser sig derved saa got som et monopolium over Handlingen, hvorfra dend som har mindst Ævne udelukkes;» ... det tåler ikke småbyene, ... «men Vi holde allerunderd. for, at en frie og u-indskrænket Næring og Handel imellom dem er altid bedre end naar dend under det almindelige Borgerskab ved et slags Monopolisk Tvang bliver Hemmet». Kollegiet foreslår at den søknaden om handelslaug fra en gruppe borgere i Århus som danner grunnlag for erklæringen, må bli avslått.¹⁹

Stort enklere kan neppe uniformiteten i tankegang uttrykkes.

Det hender likevel at Stampe går til angrep på andre kollegier, til dels i kraftig form: Om en forordning som tillå Det norske Generalforstamt utvidet jurisdiksjon, skriver han at den strider mot «de Deres Majestæts Undersaatter i Loven givne Rettigheder og Friheder». Rentekammeret ber han ofte om «at de ikke vilde afgive sig med at gjøre Forestilling om de Ting, der ikke vedkomme dem».²⁰

Men denne skarpe tunge har ett og samme formål i begge de siterte tilfelle, og i en lang rekke andre: Stampe oppfatter seg som vokter av retten til trygghet og sikkerhet innad i staten. «Alle, saavel indfødte som fremmede, ... tilstaa enstemmig, at Undersaatterne (i Danmark-Norge) leve under den mildeste og mest faderlige Regering og derhos i Henseende til deres Ære, Liv og Gods og alt, hvad de have en fuldkommen ret til, nyde den største Sikkerhed og Rolighed og tillige den største Frihed, som noen Nation i Verden.»²¹

Og for å verne gjennomføringen, eller den fortsatte eksistens av dette formål, er det særlig ett krav som stilles, en rød tråd gjennom Stampes forfatterskap: Vernet om rettssikkerheten og domstolenes integritet. «Lands Lov og Ret er et stort Ord, og den Norske Nations Yndlingsord».²² Men i begge

19 Kommerce-kollegiet. Forestill. og Res. Nr. 1574, 7.3.1769, og Nr. 977, 1.9.1752. Danmarks Riksarkiv.

20 Holm (1883, Om det Syn) op.cit., s. 97; Deuntzer op.cit., s. 126.

21 Holm (1883, Om det syn) op.cit., s. 96.

22 Stampe IV op.cit., s. 201 (13.12.1763).

land regner folk lov og rett for å være det sikreste vern om sin «Velfærd» og beskyttelse mot «al den Overlast og Fortrængsel, de kunde tilføjes af deres øvrighed og andre».²³

De to sentrale institusjoner for Stampe når det gjaldt å våke over lov og rett var Kanselliet og Højesteret – selv hadde han sete i dem begge. Til Kanselliet skulle den oppgave ligge å sørge for at den rettergang som lovgivningen hadde slått fast, ble fulgt; «saa længe der havde været Lov og Ret til i Danmark, havde man mod en afsagt Dom aldrig vidst af andre Middel at sige end *remedium appellationis*». Og toppen i appellsystemet var Højesteret; en dom derfra skulle være ukrenkelig.

Det Stampe angriper, i tillegg til administrativt misbruk – etter hans skjønn – fra kollegier eller enkeltmenn, er især en slik vilkårlighet som kunne følge av det eneveldige monarki. Det er en selvsagt ting at kongen har benådningsrett, men like selvsagt at han ikke skal gripe inn i rettssaker ellers. Kongen er eneveldig, men hans vilje om «den Straf, som skal følge paa enhver Slags Misgjerning eller Mishandling, er forklaret udi Loven».²⁴

Denne omsorgen for lov og rett kan bidra til å forklare Stampes uvilje mot Struensee: Ikke fordi dennes forordninger ikke var i samsvar med Stampes egen oppfatning, men han brøt med den ro og harmoni, den orden og langsomme reform som var en del av Stampes system. Ikke bare skapte de stadige reformer under Struensee usikkerhet og uro, men kollegiene, og da først og fremst hans eget, Kanselliet, mistet sin tidligere innflytelse og ble til et redskap for denne ene mann, som hverken kjente lands «Lov og Ret» eller dets administrasjon.²⁵ Rettssikkerheten var ikke i trygge hender under en slik fremfusende reformiver.

Struensee-episoden tjener dermed til å sette Stampes omgivelser tidligere enda mer i relieff: Hans omsorg for rettssikkerheten er bundet til det rolige samarbeid mellom mennene på toppen, som gjør at hans program i noen monn kan oppfylles, ikke minst fordi han selv kan tre refsende til når det kreves. I tillegg kommer at Stampe selvsagt nærer byråkratenes uvilje mot

23 Holm (1883, Om det syn) op.cit., s. 96.

24 Ibid., s. 98.

25 Deuntzer op.cit., s. 53 f.

enhver endring i det bestående, især når endringene som i dette tilfelle skyver til side byråkratiet.

Omsorgen for lov og rett stikker dypt hos Stampe; den gjør det i praksis på velbasert teori. Hos Wolff er det tre hovedformål for at individene slutter seg sammen: *sufficientia vitæ*, indre trygghet og ytre sikkerhet.²⁶ Den ytre sikkerhet streifer Stampe av og til, nok til at leseren er oppmerksom på at han har sin omtanke rettet mot den, men uten å ta den opp særskilt.²⁷ Men den indre trygghet – dette sentrale punkt hos Wolff – er det altså som får sin spesielle form hos Stampe, gjennom det ofte og alvorlig gjentatte krav om individets rett til beskyttelse mot overgrep; være seg fra hvem som helst; domstolene og ingen andre skal tolke loven helt til topps. «Lands Lov og Ret» er «det allerviktigste i vores Statsforfatning, og hvilket det danske Kancelli som den rette Justitsdepartement bør søge at holde over som en Øiesten».²⁸ Skillet mellom «Øvrigheds»- og domsfunksjon «er det allerstærkeste Bolværk for Undersaatternes Sikkerhed», appellretten er et «beneficium af Lands Lov og Ret, som hans Majestæt saa høitideligen i Loven har forundt Undersaatterne», mens avgjørelse av en rettssak gjennom kongelig resolusjon «har ikke nogen Grund i Landets almindelige Love».²⁹

Det er rimelig at Montesquieu har fått holde for når det har vært spørsmål om å finne bakgrunnen for Stampes nidkjærhet for «adskillelsen mellom domstole og administration». Og selvsagt kjente Stampe Montesquieu.³⁰ Det er vel tenkelig at kjennskapet har fått ham til å skjerpe oppmerksomheten på dette punktet.

Wolff og Stampe: Ytre kriterier for sammenhengen

Stampe hadde mange verv og bestillinger og en del embeter i sitt liv. I kraft av dem og sin anerkjente dyktighet og innflytelse var han kjent og omtalt

26 Wolff (1769) op.cit., Renger, § 972.

27 Stampe op.cit., fl. st.: I, s. 252–256, III s. 72 f. og 214 f., VI s. 182.

28 Deuntzer op.cit., s. 116 f.

29 Ibid., s. 124.

30 Bagge, P. (red.) (1961). *Højesteret 1661–1961*. Gad, s. 304.

i samtiden. Den bevarte oppfatning gir et greit bilde: Han var en sjeldent omgjengelig person; hadde «et stort og lyst Hoved samt Temperament, der gjorde, at han hver Aften var i Selskap.» Han besatt stor kunnskap i Wolffs filosofi og kjærlighet til bondens frihet, var en lærd mann og noe «svag». Han kunne ikke bli noen reformenes «Luther», i høyden en «Melanchton».³¹

Hans hu sto til akademiske studier. Skjønt prestesønn var han ikke særs grepet av teologien, men så meget sterkere av Christian Wolff i Marburg. Så snart det var praktisk mulig, i 1737, dro han rett til mesteren. I selvbiografien beretter han at han «strax adresserede sig til Wolfen selv og vilde logeret i hans Hus», men der var ikke plass så han bodde i nabohuset og nøt pensjon hos Wolff. Slik gikk det meste av to år. I brev hjem roser han sin lærer sterkt, også for forelesninger som Stampe fulgte.³² Han var da i midten av 20-årene.

Hjemme igjen konkurrerte han om et professorat i rettsvitenskap, som han ikke fikk. Men han begynte å holde forelesninger. Samtiden regnet ham som wolffianer. Jacob Baden, som holdt Universitetets minnetale over ham, og som selv hadde fulgt forelesningene hans, erklærer simpelthen at det var Stampe som innførte Wolffs filosofi ved Universitetet. P.F. Suhm forteller også om Stampes store kunnskap i Wolffs filosofi. Forelesningsreferater er bevart, og vitner om det samme.³³

Stampe ble snart så opptatt av praktiske gjøremål at hans vitenskapelige produksjon ble forsømt. Noe vesentlig mer enn sin konkurranseavhandling skrev han ikke. Den dreidde seg om testamentrett. «I denne viser han sig som en fuldblods Wolfianer baade i Henseende til Fremstillingsmaaden, der med engstelig Omhu vogter paa ikke at forbigaa nogetsomhelst Led i Tankerækken og med trættende Bredde udvikler enhver Del af denne, og i Henseende til selve Indholdet, der i Hovedsagen er en Gjengivelse af Wolffs Theorier. Disses største Svaghed anvendte i Jurisprudensens Tjeneste laa i, at de beroende paa Grundbegreber, der ikke hvilede paa en indgaaende Undersøgelse hverken

31 Samtidsoppfatninger: Suhm, P.F. (1788–1799). *Samlede Skrifter* [bd. 1–16]. S. Poulsens Forlag, 10. Deel, s. 29 f; Baden, J. (1790). *Laudatio Stampii*. I *Minerva. Et Maa-nedsskrift*. Schultz; Bruun, Chr., O. Nielsen, og A. Petersen (red.) (1869–1870). *Danske Samlinger for historie, topographi, personal- og literaturhistorie* [bd. 5]. Den gyldendalske boghandel., s. 247, 251, 268.

32 Deuntzer op.cit., s. 6.

33 Deuntzer op.cit., s. 8; Suhm (1788–1799) op.cit.

af den historiske Udvikling eller af de reale Forhold, men vare konstruerede apriorisk eller efter overleverede Theorier eller løslig Betragtning af et eller andet udvortes fremspringende Kjendemærke». Ordene er Deuntzers, han var selv ingen wolffianer. Også i mer praktisk pregede utredninger skinner Wolff igjennom, f.eks. i synsmåter som er ytret i erklæringene.³⁴

16/2–1753 ble Stampe utnevnt til generalprokurør, det embetet som skulle bringe ham berømmelse i samtid og ettertid. Men samme dag ble han også beskikket til *professor juris naturæ et gentium*, og fritatt for forelesningsplikt.³⁵ I stedet brukte altså professoren i natur- og folkerett meget av sin tid og arbeidskraft på å skrive erklæringene. Selve formen på erklæringene, altså et formelt kriterium, skal være det siste til å delta i å bestemme en sammenheng.

De erklæringene som her er brukt som kilde, er altså delt i to (med en mulig unntagelse, som skal bli nevnt i sin sammenheng). Første del av hver erklæring slår alltid fast et prinsipielt standpunkt, eller redegjør for hvilke prinsipper som skal eller burde bli lagt til grunn for den avgjørelse som må treffes i dette særskilte tilfelle. Annet ledd i erklæringen utgjør alltid et forsøk på å tillempe prinsippene etter realitetene. Med realiteter menes her især to ting: De praktiske, dvs. Norges «indvortes Oeconomie», og de politiske, dvs. mulighetene til å få gjennomført innholdet i konklusjonene i erklæringene.

I forståelsen av erklæringene står altså Stampes «Grundbegreber», de som ifølge Deuntzer er «konstruerende apriorisk». Den oppfatning som skal gjøres gjeldende i dette arbeidet, bruker et annet språk om denne tilretteleggingen forrest i hver erklæring, og regner med at forskjellen i språkbruk tilsvarer en forskjell i tankegang: Det dreier seg om et forsøk fra generalprokurørens side på å slå fast et overordnet motiv for den eller de avgjørelser som skal fattes, og som alltid blir fattet ut fra et mønster. Mønstret har som funksjon å tjene som utgangspunkt, gjerne «Grundbegreb», for en deduksjon. Hvorvidt deduksjonen så gjennomføres som sådan eller – som jeg tror – bestemmes av «realiteter», har iallfall ikke noe med formen å gjøre, den er grei. Hva «realitetene» angår, er det etter min mening galt av Deuntzer å hevde at de «ikke hvilede paa en indgaaende Undersøgelse;» det gjør de nemlig. Stampe støtter seg på overbevisende vis til den fagkunnskap han har adgang til. I de

34 Deuntzer op.cit., s. 78–85.

35 Ibid., s. 22.

norske sakene er den gamle Norges-kjenner visestattholder Jacob Benzen hans fagkonsulent, det forklarer han mange steder. Ellers er det uråd å ramse opp alle de ganger han forklarer hvordan han har gjort sitt beste for å sette seg inn i forhold han ikke egentlig er fortrolig med. En annen sak er at den samvittighetsfulle mann må ha vært pålagt et såpass stort arbeidspress at han selv har kjent seg utilfreds, hva sakkunnskap i hvert tilfelle angår.

Formen på erklæringene er i god Wolff-ånd. Det er vanlig å hevde endog at selve formen danner et kriterium på påvirkning fra og tankemessig sammenheng med Wolff; man treffer påvirkning fra Wolff når man treffer denne formen.³⁶ Det er rimelig å understreke at det ikke er gjort noe forsøk på en slik bevisførsel her: Det kriteriet som er nevnt sist, er av formell karakter, og bør avbalanseres enda mer enn hittil er gjort. Erklæringene er bygd over en lest, de består av en prinsipperklæring og en tillempning.

De «tvende Correlata»

Stampe føler ikke behovet for å nevne at den organiserte stat har sitt opphav i en avtale. Av det er det urimelig å slutte at juristen ikke kjente avtalerett, men at embetsmannen, sluttstenen i saksbehandlingen, ikke fant det rimelig eller sømmelig å drøfte opphavet til det enevelde hvis tjener han var. Miljøet kjenner selvsagt kontraktteorien; Kofod Ancher uttrykte den.³⁷

Denne enkeltheten er ikke helt uten interesse for en personlig identifikasjon av Stampe. Viktigere må det være å spørre etter Stampes forestillinger om staten og dens formål og oppgaver. Et enkelt, men avgjørende grunnlag bør trekkes inn her, i to ledd. Stampe er statstjener. Han skriver sine erklæringer fordi han er embetsmann og pålagt oppgaver. Og hver gang han tar stilling til spørsmål om næringsregulering, uttaler han seg på statens vegne om hvordan staten skal legge til rette forholdene i næringslivet. Det dukker aldri opp skyggen av tvil om at dette er en sentral statsoppgave. Staten er en aktiv stat. Ingen av hans erklæringer inneholder noe som kan minne om en tilbaketrukken

36 Klein op.cit., s. 200 f.

37 Ancher, P.K. (1759). Om Handelens Nytte for borgerlige Stater. «Fortale» til Jean-François Melon, I J-F. Melon, *Forsøg til en politisk Afhandling om Handel*. Nicolaus Møller. Det er nok snakk om samfunnskontrakt mellom regenten og befolkningen.

stat når det dreier seg om å delta i næringsregulering. Å hevde synsmåter i den retning ville bety å tillegge ham trekk av en «økonomisk liberalisme» som han ikke viser.

Det andre leddet i denne tanken kan virke som et paradoks. Som nevnt var ikke mesteren Wolff særs interessert i økonomi, mens Stampe i høy grad er det. Det er rimelig å dra inn som et trekk i en teori at dette henger sammen med den delvise opplevelse – kanskje rettere sagt svekkelse – av sensuren som skjedde i 1755 på kongens fødselsdag da undersåttene ble oppfordret til å gi sine bidrag i forsøk på å bedre rikenes økonomi. Oppfordringen ble jo fulgt i overstrømmende utstrekning.³⁸

Stampe bruker meget av sin arbeidskraft innenfor en emnekrets hvor han som alle lojale borgere er bedt om å bruke den. I den grad Stampe ønsker reformer, ønsker han det innenfor den statsform han arbeider i, og med staten som den samme realitet han kjenner.

Denne aktive staten har visse formål. Det *overordnede* formål betegner han mange steder som «Det almindelige Beste» (så hyppig at det ikke synes å være behov for en særskilt henvisning); ett sted går det frem at «Landets Velgaaende eller det almindelige Beste» er synonymmer.³⁹ Dermed er det i første omgang mulig å slå fast at han plasserer seg inn i en lang tradisjon av naturretts tenkning. Begrepet «det almindelige Beste» er kjent fra antikken. I Danmark har Holberg brukt det, i Pufendorfs betydning, i sin «Moralske Kierne» fra 1715. *Regenten* skal alltid «have sine Undersaatters Velfærd for øyene, og tænke paa det: Salus Populi suprema lex esto, gjøre saadanne Love, som tiene til det gemeene Beste, ...». Han skal innrette «saadan Disciplin at borgerne lever etter lovene, og særlig ha omsorg for at kristendom blir forkynt».⁴⁰ Hos Holberg og Pufendorf er det «almindelige Beste» altså innbegrepet av *regentens plikter* overfor undersåttene. Han skal vise omsorg, «Velfærd», de skal motta

38 Jeg sikter her til Louise Sommers nevnte påstand i Encyclopedia of the Social Sciences, art. Justis, at Justis oppfatning av samfunnskontrakten som implisitt, ikke uttrykkelig, stiller ham på linje med Montesquieu, motsatt Wolff. Uansett hva han måtte mene om selve saken, virker det urimelig å slutte, i Stampes tilfelle fra manglende omtale til noen som helst oppfatning av avtalen.

39 Stampe III op.cit., s. 51.

40 Foss, K. (1934). *Ludvig Holbergs naturret: på idehistorisk bakgrunn*. Gyldendal, s. 425.

den. Han er subjektet, de befinner seg – som individer – i hva en kunne kalle en ren objektssituasjon.

I den store «husmannserklæringen» fra juli 1760 beskriver Stampe – to steder i nesten likelydende form – suverenenes forhold til det «almindelige Beste»: «Jeg anseer Landets Velgaaende eller det almindelige Beste og Deres Majestæts Fordeel som *tvende Correlata*, (min uthevnning) der ikke kunde skilles fra hinanden, men nødvendig maae følges ad, saa at det, der befordre det ene, maae og befordre det andet, og det, der strider mod det ene, maae og stride mod det andet.»⁴¹

Sitatet krever en kildekritisk bemerkning: Det opptrer som et prinsipputtagn, av det slag som Stampe normalt gjør bruk av, og som alment oppfattes som hans egen grunnoppfatning, i den utstrekning han våger å slippe den frem. På den annen side må det ikke presses, et enkeltutsagn som det er. Det fortjener å sees på bakgrunn av to forelegg for oppfatningen av forholdet mellom regent og «det almindelige Beste»: Holberg/Pufendorfs subjekt/objektssituasjon, og Wolffs teori: *Commune bonum* er statens «Hauptgesetz», skapt gjennom sammenslutningen av familier, før noen avtale med regenten ble inngått.

Et sentralt teoretisk naturrettslig problem skal først antydes. De «tvende Correlata», statens og fyrstens fordel, er altså «tvende», dvs. ikke én størrelse. Fyrsten er ikke identisk med staten. At hans og statens formål, begge parter samme fordel, bør falle sammen, er en annen sak.

På dette punkt følger Stampe altså Wolff. Det som gjør det viktig å få fastslått Stampes standpunkt, er det faktum at han aldri nevner noen kontrakt, hverken mellom folk og fyrste eller noen samfunnskontrakt. Da er det viktig å få godtgjort, som et utgangspunkt for enhver drøftelse av ham, at han iallfall regner med et funksjonelt forhold mellom to parter.

Et situasjonsbestemt moment må trekkes inn i denne sammenhengen. Det forklarer hvorfor Stampe i det hele tatt opererer med sine «tvende Correlata», forholdet mellom folk og fyrste, i denne erklæringen. Det er nødvendig å være på vakt: Kanskje situasjonen er hovedgrunn for formuleringen, at den ikke uttrykker noe prinsippsyn.

«Husmannserklæringen» har som mål å slå tilbake et forslag, som Rentekammeret støtter, om å beskatte nyrydninger og husmannsplasser i Norge.

41 Stampe III op.cit., s. 51 og s. 59.

Stampe står altså et kollegium imot. Riktignok kan han støtte seg til vise-stattholderen Benzon, som har samme oppfatning som han selv. Likevel er motstanden fra byråkratiet så sterk at han føler behov for å manøvrere. Og fremgangsmåten er både enkel og effektiv, om enn ikke særlig original. Han henvender seg direkte til «Deres Majestæt». Høyt over hodet på kollegiene etablerer han sine «tvende Correlata».

Forholdet er dermed ikke at det situasjonsbestemte overordnes det prinsipielle, men at situasjonen tvinger Stampe til å forme en prinsippoppfatning. Den blir ikke mindre ambisiøs i så måte av å være blitt til i en politisk sammenheng. Tvert om: Det er mulig å slå fast at Stampe, i et avgjørende øyeblikk, tyr til sin Wolff-lærte holdning om den gjensidige harmoni, den som skal være teorien for forholdet mellom regent og folk.

Hensikten med dette avsnittet er ikke å gi noen utredning av «det almindelige Beste», men å søke etter hvilket betydningsinnhold som ligger i selve uttrykket «tvende Correlata». Mer konkret vil dette si å lete frem det felt eller de felter innenfor tilretteleggingen av næringslivet, hvor Stampe mener at regentens og statens felles interesser møtes.

Staten er som nevnt en aktiv stat. Som sådan har den visse plikter overfor innbyggerne, plikter som i henhold til Stampe, som her bygger direkte på Wolff, utgjør individenes rettigheter. Disse rettigheter formulerer han i «husmannserklæringen» som «Fornødenhed» og «Beqvemmelighed». Han skriver ikke uttrykkelig at de er rettigheter, men sammenhengen gjør det utvilsomt.⁴² I erklæringen om Christiansands privilegier, fra september samme år, skriver han: «En Bonde er og en fornuftig Skabning, og saa længe han er det, kan det ikke feile, at han jo gierne vil være lykkelig». Man skal bare vise ham midlene til å bli det, gjøre dem begripelige og mulige, «saa jævner Resten sig selv, i henseende til de fleeste af dem. Men saa længe en Bonde bliver i en virkelig eller indbildt Umuelighed at komme sig og blive lykkelig, er der intet af ham at vente.»⁴³

«Fornødenhed», «Beqvemmelighed», og lykke er altså de tre begreper som brukes til å formulere de grunnleggende menneskelige rettigheter. Men å etablere muligheter for menneskene til å oppnå dette, det er statens oppgave:

42 Ibid., s. 62.

43 Ibid., s. 191.

«Man», dvs. Stampe som statens mann, skal legge vilkårene slik til rette. Det er mesterens ord Stampe gjør til sine: «Zur Nothdurft, Bequemlichkeit und dem Vergnügen, ja zur Glückseligkeit» er det at sammenslutningen av individer/familier til et samfunn finner sted, skriver Wolff.⁴⁴

Det verbale samsvar er altså klart nok. Men ikke mindre klart er samsvaret i begrepsinnhold. «Fornødenhed og Bequemmelighed» består i å få oppfylt de materielle krav som forutsettes for at «enhver skikkelig kan ernære sig».⁴⁵ «Lykke» bruker han i en sammenheng her og flere steder ellers, som gjør det nødvendig å peke på to momenter.

For det første bruker han det om «Bonden» eller «Landmanden», dvs. om den part han alltid regner som den svake når han behandler forholdet mellom bønder og andre samfunnsgrupper. Han er generelt svakere enn kjøpstadsborgeren, og utbyttes av embetsstanden når denne tenderer til å gå borgerens ærend, og det hender av og til, sier Stampe.⁴⁶ Han finner det endog nødvendig å gjøre uttrykkelig oppmerksom på at bonden er en «fornuftig Skabning», og følgelig har samme menneskelige rettigheter som andre. (Det er rimelig å nevne uttrykkelig her, at det er den norske, ikke den danske bonde han skriver om i disse sammenhengene). Men når han hevder retten til «Lykke», og statens plikt til å innrette forholdene slik at den kan oppnås, hos den gruppe som minst har vært unt denne rett, og som staten minst har satt i stand til å oppnå den, da understreker han jo implisitt det *almene* i denne rett og plikt. Alle mennesker som eier fornuft og følgelig streber etter lykke, bør kunne oppnå den, det er derfor staten eksisterer.

Praktisk betyr «Lykke» nærmest «velstand» i denne rent materielle sammenhengen, dvs. bedre timelige kår enn at man bare «skikkelig» kan ernære seg. Å gå i detalj med å spørre etter hvor stor grad av velstand som skal til for å oppfylle betingelsene for «Lykke», er selvsagt hensiktsløst, og unødvendig også. Det er et annet forhold som gir begrepet dets sentrale plass i 1700-talls naturrett. Det er mulig at man her finner en tankegang hos Stampe som er formidlet til ham via Justis «Staatswirtschaft», men det er slett ikke sikkert.⁴⁷ Hos Stampe er «Lykke» nemlig en rettighet av så å si høyere orden

44 Wolff (1769) op.cit., § 972.

45 Stampe III op.cit., s. 51.

46 Stampe III op.cit., s. 202.

47 Justi (1755) I, §§ 33 og 34.

enn «Fornødenhed» og «Bequemmelighed». Den kan oppnås gjennom egen innsats. Og her trer jo Justis skille frem mellom den slags kår som menneskene som mennesker har rett til å nyte, og de som kan oppnås gjennom egen innsats; Stampe kaller det at man «stræver». Et mer teknisk begrep for det er «Vindskibelighed».⁴⁸ Det er begreper som i denne sammenheng har et sterkt moralsk preg. Dersom individet «stræver», skal strevet belønnes. Ellers mister mennesket «alt Mod og Lyst til at streve og at gjøre sig Umage». Den prosess som da setter inn, er at «den naturlige Ild udslukkes».⁴⁹

«Vindskibelighed» har «den naturlige Ild» som sin selvsagte forutsetning. Den bør ha «Lykke» som sitt like selvsagte resultat. Dette er en individuell rettighet som tilsvarer en statlig plikt. Den grunnleggende plikt fylles rent praktisk, primært ved at staten sørger for å skaffe arbeidsplasser til alle, så de kan leve «skikkelig».⁵⁰

Så vidt individuell rett og statens plikt. Men hva med «Deres Majestæts sande Fordeel», som utgjør det ene av hans «tvende Correlata»? Det logiske grunnlag for dette må søkes i oppfatningen av den sterke stats betydning, hos Stampe er den gitt en nærmest aksiomatisk form: Han vil forutsette «at en Konges Magt og Vælde og et Lands Styrke, Flor og Vælde beror paa Mængden af vindskibelige og arbeidsomme Indvaanere og Undersaatter».⁵¹ Det er bare i utgangspunktet for et resonnement at denne tankegangen er aksiomatisk; nærmest hører den vel sammen med tidens vanlige «Populationisme»; som altså også Stampe bekjente seg til, om enn ikke uten betingelser: «Vil man vente, at Indbyggernes Antal skal formeres og tiltage, maae man see at forøge de Maader og det Arbeide, ved hvilket enhver skikkelig kan ernære sig. Jeg tenker, at Indbyggernes Antal tilvoxer i samme Forhold, i hvilket disse Midler forøges og dette Arbeide tiltager.»⁵²

Dermed er utgangspunktet for statens tiltak gitt. Undersåttene bør ikke bare tilbys arbeidsplasser, men også adgang til å berike seg. Fordelen av dette er «Deres Majestæts» egen fordel. Alt det samtlige undersåtter eier utgjør nemlig landets alminnelige «Casse». Denne «Casse» står alltid åpen for kongen når

48 Dvs. driftig, foretaksom.

49 Stampe op.cit., III, s. 191 o.m.fl.st.

50 Ibid., s. 51.

51 Ibid., s. 50.

52 Ibid., s. 51.

«Omstændighederne» gjør det nødvendig for ham å søke den. Det er altså til begge parter fordel at «Cassen» er fullest mulig. Med «Omstændigheder» som skulle gjøre det nødvendig å ta av «Cassen», mener han nødssituasjoner. I alminnelighet må den ikke tømmes: Da er både «Deres Majestæt og Landet fattige».⁵³

I den foreliggende erklæring danner disse synsmåtene opptakten til å ta stilling til et rent praktisk spørsmål. Grunnen til at plasser og rydninger ikke bør beskattes, er at en slik inntekt til «Cassen» nok betyr en umiddelbar vinning, men er uheldig på lengre sikt, fordi den undertrykker «Vindskibeligheden», fordi den altså hindrer undersåttene i å nå lenger på veien mot «Lykke», og i stedet bidrar til å slokke den «naturlige Ild». Stampe har svære forestillinger om de norske husmenn: «Hvilke skønne og ypperlige Folk i et Land! Hvem vilde ikke bidrage til at formere deres Antal. Gid Norge havde nagle 100 000de af dem». De har ofte «langt mere Nytte og Afgrøde af et saadant lidet Stykke Jord» enn en dansk festebonde har. Han vil «formere deres Antal», dette er den mest realistiske delen av sitatet. Dertil vil han gjerne, noe han nevner en passant, gi tillatelse til gårddeling av odelsgårder med full eiendomsrett til hver del, ved å endre odelsloven. Eierne av små bruk ville oppmuntres til å rydde jord. Hensikten med dette også er å øke folketallet: Nyrydningene og gårddelingene vil føre til folkeøkning, «meest Husmænd, men og tildeels Gaardeiere». Mange «Familier» i de nærmeste øyer vil leve av disse på landet: «Kjøpmænd, Kræmmere, Haandværksfolk, Høkere, Vertshuusmænd etc.» Det blir behov for flere av dem også. Dermed øker vareomsetningen, og med den «Told eller Consumption, eller begge Deelee foruden Accise». Og dermed blir den felles «Casse» altså tilgodesett: Ved indirekte i stedet for direkte beskatning.

Det er her grunn til å legge sterk vekt på at Stampes utgangspunkt for denne «skatteteorien» ikke er finanspolitisk. Det er naturrettsteoretisk, og det bygger på to grunnleggende forestillinger: Individet bør være i stadig utvikling, og staten bør være sterk, og derfor i utvikling den også. Det er i forsøket på å vise praktisk hvordan disse «tvende Correlata» skal realiseres at Stampe gjør bruk av omstendighetene til å formulere en «skatteteori» i sin «husmannserklæring».

53 Ibid., s. 59 f.

«Utvikling» krever i denne sammenheng nærmere forklaring. Det er ikke tale om «utvikling» i noen som helst positivistisk forstand, i dette begreps enten vide eller snevre betydning. Det dreier seg for begge forestillingers vedkommende, både om staten og om individet, om en «utvikling» av det gitte potensial, en utvikling av muligheter som befinner seg innenfor gitte grenser, dvs. grenser som naturen selv setter. Stampe skriver ikke om en «Entwicklung», om en dynamikk som ansees å være uten grenser, han skriver om en «Entfaltung», en utfoldelse av de muligheter som finnes til stede innenfor en ramme. I denne materielle sammenheng er tanken at menneskene, individene, har plikt til å utnytte Norges naturgitte potensial. Staten har plikt til å sette dem i stand til å høste et rimelig utbytte av dette uten å ta overskuddet fra dem i form av skatter. Men staten har rett til å tjene på denne prosessen. Det er på selve «Entfaltungs»-prosessen staten skal tjene penger. Han sier ikke at de indikerte skatter skal heves, bare at inntektene av dem blir større når omsetningen øker.

Kongen og de «vindskibelige» undersåtter får altså større inntekt, de siste ved at nyrådningene ikke blir beskattet. Den første part øker sin «Magt og Vælde», den annen kommer «Lykken» nærmest.

I Stampes språkbruk, liksom i hele resonnementet, dreier det seg om et forhold i form av et samarbeid mellom to partier: «Deres Majestæt», ofte kalt «Regenten» i tidens språk, er den ene. Den annen part kaller Stampe dels «Staten», dels «Landet». Men det er individer eller «Familier» han skriver om, ikke et egentlig organisert kollektiv, noe «samfunn». Dette kan bli et tankekors dersom man ikke tolker det ut fra Wolffs enkle nøkkel: Av de to kontrakter som skapte den stat vi kjenner, ble den første inngått av de individuelle «Familiers» overhoder, for å fremme «det alminnelige Beste» bedre enn hver enkelt familie kunne det hver for seg. Men *formålet* med å inngå kontrakten er og blir å fremme en *individuell* velferd. De to parter som er i samarbeid i denne erklæringen, er følgelig kongen på den ene, summen av enkeltindivider på den annen side. Dette er de to størrelser Stampes politiske idéverden kjenner, og de to eneste han vil kjennes ved, som nedenfor skal drøftes.

Det mest sentrale punkt i denne tankesammenheng er påstanden om at regentens og folkets interesser utgjør «tvende Correlata». Det skal, krever Stampe, herske samsvar i formål mellom fyrste og folk. Denne «harmonimodellen» klarer han å konkretisere i «husmannserklæringen».

Konklusjon

Henrik Stampe gikk inn i gjerningen som generalprokurør med sofistikert forståelse av naturrettsenkningen. Han var rett og slett valgt i rollen for sine dype forståelse av tidens viktigste samfunnsfilosofi. De ledende menn i Det danske Cancelliet visste meget godt hva de i prinsippet fikk, nemlig en fagmann som kunne håndtere de komplekse resonnementene knyttet til den wolffske naturretten. Han utviklet da også et resonnement om «dynamisk skattepolitikk» knyttet til norske husmannsreformer: Ved ikke å skattlegge nyryddinger for hardt, ville individer være motivert til aktivitet og nyryddinger, den økonomiske veksten ville dermed øke, og dermed skattegrunnlaget og samfunnets verdier. Individuell utfoldelse ble også grunnlag for å øke herskerens – kongens – rikdom.

Stampes økonomiske tenkning har humanistisk kjerne. Individuell motivasjon og individuell utfoldelse er til berikelse både den enkelte og for landet. Det er slik «det allmenne beste» oppnås. Distinksjonen i utviklingsbegrepet mellom grenseløs utvikling og utviklingen innenfor gitte grenser, mellom «Entwicklung» vs. «Entfaltung», er slående som reformfilosofi. «Entfaltung» handler om reorganisering, om å benytte samfunnets ressurser på nye måter gjennom å oppfylle herskerplikten, i dette tilfellet for å frigjøre individet for personlig utfoldelse.